

Working Paper 3

Immigranten in Holland 1600-1800
Een kwantitatieve benadering

Jan Lucassen

ISSN 1389-6466

Copyright: 2002 Jan Lucassen/CGM

Amsterdam 2002

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De working papers van het Centrum voor Geschiedenis van Migranten staan onder redactie van: dr. W. Willems, dr. A. Böcker en dr. M. Schrover.

Met deze reeks working papers wil het CGM publicatie van onderzoek op het terrein van historische migratiestudies stimuleren. Het doel van de papers is in de eerste plaats het uitlokken van reacties op lopend onderzoek. Nadere informatie en bestelling bij: dr. Marlou Schrover, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam, msc@iisg.nl

In deze reeks zijn reeds verschenen:

Working paper 1:

Leo Lucassen en Floris Vermeulen, *Immigranten en lokale arbeidsmarkt. Vreemdelingen in Den Haag, Leiden, Deventer en Alkmaar (1920-1940)* ISSN 1389-6466 (Amsterdam 1999)

Working paper 2:

Frank Suurenbroek, *Binnenlandse migratie naar en uit Amsterdam (1870-1890)* ISSN 1389-6466 (Amsterdam 2001)

Inhoud:

Voorwoord	4
1 Inleiding	5
2 Bevolkingsontwikkeling	7
3 Soorten immigranten	11
4 Arbeidsmigranten	14
5 Permanente immigranten	19
6 Nabeschouwing	23
Bijlage	25
Lijst van geciteerde literatuur	34

Voorwoord

Ten behoeve van het tweede deel van de Geschiedenis van Holland schreef ik een bijdrage over bevolkingsontwikkeling en immigratie.¹ Daarvoor was het nodig een schatting te maken van het totale aantal immigranten dat dit gewest in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw ontvangen had. Deze schatting is gebaseerd op een nogal uitgebreide kwantitatieve exercitie die vanwege ruimtegebrek niet samen met genoemde bijdrage gepubliceerd kon worden. Vandaar dat ik blij ben dat de redactie van de *Working Papers* van het CGM mij in staat stelt hier in extenso verantwoording af te leggen van de gevolgde werkwijze. Bovendien dank ik haar voor de opmerkingen die zij bij een eerdere versie van deze tekst maakte. Ik hoop dat deze aanzet in de toekomst door nader onderzoek verfijnd en verbeterd kan worden.

Gouda 18 juli 2002

Jan Lucassen

Na het verschijnen van dit paper heeft Erika Kuijpers hierop commentaar geleverd. Dit commentaar is in deze versie die hier op de site van het CGM wordt gepresenteerd verwerkt. Met dank aan Erika Kuijpers voor het zorgvuldig doorlezen van het paper.

¹ Lucassen 2002.

1 Inleiding

In 1985 publiceerde ik mijn eerste schatting van het buitenlandse aandeel in de Nederlandse bevolking tussen het midden van de zestiende en het midden van de negentiende eeuw.² De gevolgde methode was uiterst eenvoudig. Aangezien toen alleen voor de stad Amsterdam over een lange periode voldoende indicatoren beschikbaar waren (de herkomst van nieuwe poorters 1531-1606, van in ondertrouw gaande mannen 1578-1601 en van voor het eerst in ondertrouw gaande personen 1601-1801, 1806 en 1850) besloot ik voor heel Nederland een curve te tekenen, parallel aan die van Amsterdam. Ik meende dat te kunnen doen op twee gronden. Ten eerste leken de Amsterdamse cijferreeksen niet wezenlijk af te wijken van enkele losse gegevens betreffende andere Hollandse steden. In de tweede plaats leek het me verantwoord het totale aantal immigranten in Nederland circa 1600 grof te schatten, zodat voor dat jaar het percentage immigranten in Amsterdam afgezet kon worden tegen dat in Nederland als geheel. Voor 1850 is hetzelfde mogelijk dankzij de volkstellinggegevens. De Nederlandse ontwikkelingen tussen genoemde vaste punten liet ik ten slotte parallel lopen aan de Amsterdamse. Later probeerde ik de kwantitatieve basis van de Nederlandse migratiegeschiedenis vóór 1850 te verbreden,³ maar mijn schatting van de permanente immigratie naar Nederland bleef berusten op de Amsterdamse gegevens.

² Lucassen en Penninx 1985. In de volgende drukken van dit werk is deze schatting niet gewijzigd.

³ Lucassen 1991, Lucassen 1994A.

Naar aanleiding van de vraag een overzicht van de migratiegeschiedenis van het gewest Holland van 1600 tot 1800 te schrijven (zie het voorwoord⁴) besloot ik tot twee nieuwe benaderingen. Allereerst is het nodig de migratiegegevens in verband te brengen met datgene wat we weten over de algemene demografische geschiedenis. Zeker voor Holland beginnen we daarbij op vaste bodem te raken. Zo is het mogelijk migratiesaldi te berekenen waarop weer de studie van emigratie en immigratie kan worden gebaseerd. Verder is het mogelijk voor heel wat meer steden dan Amsterdam de herkomst van nieuwe poorters en van eerst huwenden vast te stellen. Enkele belangrijke nieuwe studies, zoals voor Rotterdam en Dordrecht, vormen een welkome aanvulling op wat al eerder bekend was en ook voor de nabije toekomst is nog van alles te verwachten.⁵ Door deze plaatsen waarvoor op dit moment gegevens beschikbaar zijn naar grootte te ordenen komen regelmatigheden naar voren die een reconstructie van de aanwezigheid van immigranten om de vijftig jaar voor het hele gewest mogelijk maken.

Ik zie er hier van af de ontwikkelingen in het gewest Holland te vergelijken met die in andere gewesten voor zover we daar inmiddels zicht op hebben. Dat is een studie op zich. Ik zal hier dan ook evenmin een nieuwe curve voor heel Nederland tekenen. Voor het moment volstaat dat we nu voor een heel gewest, ja voor het grootste gewest van de Republiek, evenveel weten over de migratiegeschiedenis als eerder alleen maar voor een stad.

⁴ Ook voor de eerste helft van de negentiende eeuw komen langzamerhand meer gegevens beschikbaar. Leo Lucassen heeft deze onlangs samengevat (L. Lucassen 2001) en zal hier in het derde deel van de *Geschiedenis van Holland* nog op terug komen. Voor de stad Utrecht in de negentiende eeuw zie Marlou Schrover (2002) en Jelle van Lottum (2002).

⁵ Met name het boek van Jaap Vogel over Haarlem dat op stapel staat moet hier genoemd worden.

2 Bevolkingsontwikkeling⁶

In 1514 had het hele gewest Holland nog slechts 275.000 inwoners. De meeste Hollanders woonden toen op het platteland, maar het belang van de steden nam snel toe. Een eeuw later, in 1622, was niet alleen de bevolking twee en een halve keer zo groot, maar inmiddels waren de stedelingen ook in de meerderheid. Holland was daarmee een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa geworden. In de loop van de zeventiende eeuw nam het stedelijke aandeel nog verder toe tot 60 procent. Het tempo waarin de bevolking groeide liep namelijk in het bijzonder op het platteland sterk terug. In de achttiende eeuw nam het totale bevolkingsaantal van het gewest zelfs af, om zich in de tweede helft van die eeuw op iets minder dan 800.000 inwoners te stabiliseren.

De verdrievoudiging van de Hollandse bevolking was zeer ongelijk voor de steden en voor het platteland zoals blijkt uit tabel 1 en 2.

⁶ De *grand old man* van het moderne historisch-demografische onderzoek over Holland is A.M. van der Woude. Zijn eerste overzicht is te vinden in Faber 1965, 47-113, m.n. 50-62. Een volgende stap was Van der Woude 1980. Niet fundamenteel daarvan afwijkend is zijn laatste overzicht De Vries en Van der Woude 1995, m.n. 73-75. Voor de kritiek van Nusteling 1985 zie hierna.

Tabel 1 Bevolkingsontwikkeling Holland 1500-1800

	Bevolkingsaantallen x 1.000			Groei
	totaal	19 steden	platteland	% / jaar
1514	275	127	148	
1622	672	363	309	+ 0,83
c. 1680	883	c. 540	c. 343	+ 0,47
c. 1750	783	c. 475	c. 308	- 0,17
1795	783	462	321	0

Bron: Naar De Vries en Van der Woude 1995, 74

De netto bevolkingsgroei van Holland tussen 1500 en 1800 van ongeveer een half miljoen inwoners valt uiteen in 350.000 stedelingen en 150.000 plattelanders. Achter deze stedelijke groei gaat volgens Van der Woude een negatieve natuurlijke groei schuil, of met andere woorden een sterfteoverschot van circa 800.000 personen en een emigratie naar het buitenland van 200 à 250.000 personen.⁷ Dit betekent dat de immigratie in de Hollandse steden in die drie eeuwen niet minder dan 1,4 miljoen personen moet hebben omvat, te onderscheiden in mensen afkomstig van het Hollandse platteland, de rest van het huidige Nederland en het buitenland.

Zoals uiteengezet zal worden heeft het buitenlandse aandeel van deze vestiging in de periode 1600-1800 meer dan de helft bedragen en het aandeel van de rest van Nederland een derde. Het aandeel van het Hollandse platteland kwam neer op circa 14 procent, dus 200.000 personen in totaal, ofwel 1.000 per jaar.⁸

⁷ De Vries en Van der Woude 1995, 98 (een sterfteoverschot van 750.000 voor 1580-1800, op basis waarvan men voor 1500-1800 circa 800.000 mag aannemen); voor de emigratie uit Hollandse steden zie ook Davids 1985, 149-151, Lucassen 1991, 36 en Van Drie 1992, 64-66.

⁸ Uitbreider in Lucassen 2002.

Door deze grote aantallen immigranten was het gewest Holland dus volledig geïntegreerd met zijn achterland. De integratie tussen stad en platteland was echter heel wat kleiner, zo lijkt het. Slechts een op de twintig inwoners van de dertien grootste steden van Holland kwam van het omringende platteland. Vanuit het platteland gezien waren de steden eveneens onbelangrijk als vestigingsgebied.⁹ Op het platteland was genoeg werkgelegenheid en de loonsverschillen met de steden waren onbetekenend. Dat wil beslist niet zeggen dat de plattelandsbevolking niet mobiel was, in tegendeel. Het gemiddelde Hollandse dorp telde heel wat minder autochtone inwoners dan de gemiddelde Hollandse stad: een derde slechts op het platteland tegen gemiddeld de helft in de stad. Dit verschil gaat gedeeltelijk terug op zoiets eenvoudigs als de factor bevolkingsgrootte. Hoe kleiner de woonplaats, des te groter de noodzaak elders om te zien naar een geschikte huwelijkspartner. Noordam toonde aan de hand van concrete voorbeelden in het achttiende-eeuwse Maasland aan hoe een hervormde boerenzoon bijna als vanzelf in een ander Delflands dorp op vrijersvoeten moest gaan en dat een katholieke schoenmakerszoon het nog verder moest zoeken in een Schielands dorp. Dichterbij waren eenvoudig geen kandidaten van dezelfde godsdienst en dezelfde stand beschikbaar.

Met enige overdrijving zouden we kunnen stellen dat er twee Hollanden waren; het stedelijke, gevoed door immigranten uit voornamelijk het buitenland en in mindere mate uit de landgewesten en daarnaast het platteland dat zichzelf genoeg was, maar waar de korte-afstandsmobiliteit zeker niet ontbrak. Natuurlijk hadden die “twee” Hollanden desondanks veelvuldige zakelijke contacten waar de boeren hun waren naar de stedelijke markt brachten en stedelingen op het platteland investeerden. Niet alleen tussen stad en land, maar ook tussen ruwweg het gebied ten noorden en dat ten zuiden van het IJ waren er grote verschillen. Met name het tempo van de bevolkingsgroei in noord en zuid was zeer ongelijk (zie tabel 2). In de loop van de zeventiende eeuw raakte Holland ten noorden van het IJ en daarbinnen in de eerste plaats de steden steeds verder achterop. Op het platteland handhaafde het inwonertal van de Zaanstreek zich daar nog het beste.

⁹ Noordam 1986, 198; zie verder hierna.

Tabel 2 Bevolkingsontwikkeling Zuidelijk en Noordelijk Holland 1500-1800

	Inwonertal x 1000					
	Noorden totaal	Zuiden totaal	Noorden steden	Zuiden steden	Noorden platteland	Zuiden platteland
1514	81	194	22	105	59	89
1622	190	482	64	299	126	183
c. 1680	188	695	c. 60	c. 450	c. 120	c. 250
c. 1750	128	655	35	c. 430	93	c. 220
1795	128	655	35	427	93	228

Bron: als tabel 1

In het kort kan de historische ontwikkeling als volgt worden samengevat: tot in het tweede kwart van de zeventiende eeuw groeide de bevolking van Holland snel, aanvankelijk vooral door natuurlijke groei maar vanaf het einde van de zestiende eeuw steeds meer dankzij immigratie. Vervolgens daalde de bevolking in Noord-Holland sterk en een halve eeuw later, tussen 1680 en 1750 liep ook de bevolking van enkele grote Hollandse industriesteden (Haarlem, Delft, Leiden) terug. De eveneens industriële Zaanstreek kon daar vooralsnog weerstand aan bieden, maar onderging hetzelfde lot na 1730. Na 1750 kwam aan die neerwaartse daling in de meeste plaatsen een einde. In het zuiden van het gewest was er zelfs sprake van herstel. In de Franse periode liep het aantal stadsbewoners opnieuw sterk terug.

In dit korte bestek is hiermee het demografisch patroon van het gewest Holland, hoe ruw ook, voldoende geschetst. Tot het midden van de zeventiende eeuw overtrof het geboortecijfer niet alleen op het platteland, maar wellicht ook in de steden, het sterftcijfer in de jaren dat er geen epidemieën heersten. Daarna waren de steden niet meer in staat via natuurlijke groei hun bevolkingen op peil te houden. Zelfs niet toen in de achttiende eeuw het aantal sterfgevallen op lange termijn ging dalen aangezien tegelijkertijd ook het aantal geboortes afnam. Gezien de grote groei van de meeste steden in de zeventiende eeuw, onder andere blijkend uit de uitleggingen, en het redelijk handhaven van de inwonertallen in de achttiende eeuw vooral ten zuiden van het IJ - hoewel met uitzonderingen -, kan het belang van de immigratie voor de Hollandse stad in de onderhavige periode moeilijk overschat worden. Dit belang neemt nog toe als we bedenken hoeveel migranten slechts tijdelijk naar Holland kwamen en in de meeste tellingen in het geheel niet voorkomen. Soms kwamen zij voor enkele weken of maanden, soms ook voor een aantal jaren, maar in alle gevallen droegen zij bij aan de bloei van het gewest.

Alvorens dieper in te gaan op migranten die zich hier voor langere tijd of zelfs permanent vestigden, moeten we ons nog afvragen in hoeverre de Republiek en daarbinnen Holland, uitsluitend of voornamelijk een immigratieland was. Dat Holland fundamenteel gekenmerkt werd door immigratie en dat de Hollandse stedelijke cultuur wezenlijk een immigrantencultuur is mag ons niet doen vergeten dat er tegelijkertijd toch ook sprake was, zij het veel minder, van emigratie in de zeventiende en achttiende eeuw en tevens dat een aantal migranten hier slechts kort verbleef en Holland alleen gebruikte als springplank om door te migreren.

Op verschillende plaatsen in Europa kwamen Nederlandse kolonies voor, met name in verband met de handel, maar verreweg de meeste emigranten vertrokken toch via de Oost-Indische Compagnie.¹⁰ De West trok in vergelijking daarmee een onbelangrijk aantal mensen. Zoals we hierna nog uitvoeriger zullen behandelen, was de VOC-behoefte aan personeel dusdanig groot dat rekrutering van buitenlanders een absolute noodzaak was. Maar ook binnen de Republiek en binnen Holland werd geworven. Hiervóór kwamen we in navolging van Van der Woude al op een schatting van netto 200 à 250.000 emigranten voor de Hollandse steden, waarvan 160.000 voor de V.O.C. Voor het Hollandse platteland mogen daar zeker nog tienduizenden mensen worden bijgeteld, maar ook niet meer want werken voor de VOC was daar weinig populair.¹¹

3 Soorten immigranten

Migranten kunnen van plan zijn enkele weken of maanden te blijven, enkele jaren of permanent. Al naar gelang de beoogde duur van het verblijf en de daarmee samenhangende motieven kunnen we een onderscheid maken tussen “trekarbeiders”, “arbeidsmigranten” en “permanente immigranten”.

¹⁰ Er bestaat geen systematisch overzicht van de Nederlandse emigratie vóór de jaren 1840, maar ook daarna concentreert de wetenschappelijke belangstelling zich bijna uitsluitend op de emigratie naar de USA, zie Lucassen 1991. Alleen de emigratie naar de koloniën is voor de Republiek min of meer bekend, zie Lucassen 1994A. Voor de emigratie vanuit Nederland naar andere Europese landen is bij mijn weten alleen oudere literatuur beschikbaar, waarbij dikwijls nauwelijks onderscheid gemaakt wordt tussen Zuid- en Noord-Nederlanders (vgl. Gelderblom 2000, 19 voor moderne literatuur over Zuid-Nederlanders): Knappert 1928, Glaser 1939, Theunisz 1943 en Dekker 1947.

¹¹ Noordam 1986, 200 en Boon 1996, 129.

Trekarbeiders kende de Republiek in grote aantallen.¹² Ieder jaar weer kwamen uit meer landinwaarts gelegen streken tienduizenden arbeiders naar de kuststreken van de Noordzee om daar gras te maaien, turf te steken of te trekken of andere seizoengebonden arbeid te verrichten. Niet alleen het feit dat het werk hier als het ware voor het oprapen lag maakte de Noordzeekust aantrekkelijk, niet minder trok de hoogte van de lonen velen aan. Het Hollandse loonpeil was tweemaal zo hoog als in de oostelijke provincies en zelfs driemaal zo hoog als in Westfalen.

Ieder jaar gingen de trekarbeiders na een paar maanden ook weer terug. Slechts weinigen bleven hier hangen. Dit fenomeen is bekend vanaf het begin van de zeventiende eeuw, maar nam aan het einde daarvan snel in betekenis toe. Voor de achttiende en het begin van de negentiende eeuw moeten we voor Holland jaarlijks rekenen op 15.000 arbeiders, meest mannen. Zij vormden tijdelijk ongeveer vijf procent van de Hollandse plattelandsbevolking.

Waren de trekarbeiders permanent afhankelijk van hun werk in Holland om hun keuterbedrijfjes elders te kunnen handhaven, andere migranten waren alleen in een specifieke levensfase gericht op migratie. Het gaat bij deze arbeidsmigranten om jong-volwassenen, in tegenstelling tot de trekarbeiders in de regel nog ongehuwd en voor een groter deel ook bestaand uit vrouwen. Zij waren van plan te sparen om zo voor zichzelf betere kansen te scheppen op een zelfstandig inkomen en een huwelijk. In de Republiek vallen soldaten, matrozen en dienstboden in de eerste plaats onder deze categorie, alsmede rondtrekkende ambachtsknechten. Hun aantallen moeten voor de zeventiende en achttiende eeuw in de honderdduizenden hebben gelopen. Voor een deel bleven zij hangen en werden daarmee permanente immigranten.

¹² Lucassen 1984 (m.n. 281-291 waar de Franse departementen Zuyderzee en Bouches de la Meuse nagenoeg samenvallen met Holland en Utrecht) en Lucassen 1995B.

In tegenstelling tot voorgaande groepen migranten die van plan waren hier tijdelijk geld te verdienen kwamen ook honderdduizenden permanente immigranten naar de Republiek. Sommigen waren gedwongen te vluchten vanwege hun geloofsovertuiging die elders niet langer werd geduld, zoals Zuid-Nederlandse en Franse protestanten rondom respectievelijk 1600 en 1700 en zoals joden, anderen - met name uit Duits sprekende gebieden - kwamen primair om economische redenen. Velen zullen beide soorten motieven gecombineerd hebben. Zij kwamen met hun familie of trachtten hier een gezin te stichten en zorgden zo voor een ingrijpende verandering in de geografische herkomst van de bevolking, vooral in de steden.

Of migranten nu tijdelijk dan wel permanent kwamen, zij maakten in de regel deel uit van de arbeidsmarkt en leverden zo hun bijdrage aan de welvaart van Holland. Deze bijdrage was des te groter omdat zij als het ware “kant en klaar” hier aan de slag gingen: de kosten voor het groot brengen en opleiden van deze migranten waren elders, buiten Holland, gedragen. Dit maakt de betekenis van de migranten voor de arbeidsmarkt nog indrukwekkender als we bedenken dat in Holland misschien wel de helft van de mannelijke arbeiders van buiten de provincie afkomstig was.¹³

Aangezien ik me in dit *Working Paper* over migratie en demografische ontwikkeling zal concentreren op de permanente immigratie of op tijdelijke migraties die tot permanente immigratie konden leiden, zal ik hier verder geen aandacht besteden aan de trekarbeid naar Holland. Het overgrote deel keerde immers terug naar huis zonder zich hier definitief te vestigen.¹⁴

¹³ Lucassen 1995A, 370.

¹⁴ Lucassen 1995B.

4 Arbeidsmigranten

Bij de arbeidsmigranten, dus de jong-volwassenen die enkele jaren wilden komen werken, onderscheiden we als grootste groep bij de mannen de matrozen en de soldaten en daarnaast nog rondreizende ambachtsknechten en bij de vrouwen de dienstboden. In Duitsland werden in de Vroegmoderne Tijd in toenemende mate ambachtsknechten verplicht om ervaring op te doen door te gaan werken bij meesters in andere steden, de zogenaamde “Wanderschaft”. Dat deze “Wanderburschen” daarbij ook Nederland, en vooral Hollandse steden, hebben aangedaan is bekend.¹⁵ Het zou best eens een belangrijker fenomeen geweest kunnen zijn dan we tot nu toe gedacht hebben. In welke mate is echter nog nooit onderzocht. Veel aandacht daarentegen is uitgegaan naar de zeelui, veel minder naar de soldaten en nog minder naar de dienstboden. Op deze drie groepen wordt hierna zeer in het kort ingegaan.

De arbeidsmarkt voor zeelui viel uiteen in een aantal scherp onderscheiden segmenten.¹⁶ Daarbij gold als algemene regel: hoe verder de reis en hoe groter de schepen, des te slechter de beloning, des te groter de risico's en des te meer buitenlanders onder de gewone bemanning. De officieren waren meestal wel uit Holland afkomstig. Volgens deze algemene regel was ongeveer de helft van het totale VOC-personeel (matrozen én soldaten) uit het buitenland afkomstig, wat zeker ook gold voor de marine; een derde op de schepen met de Middellandse Zee en de West als bestemming; een vijfde op de schepen van de “moedernegotie” (waarbij voornamelijk wijn en zout uit Zuid-Europa werd vervoerd en graan en hout uit Noord-Europa) en een bijna te verwaarlozen aandeel op de kleine kustvaarders en op de vissersschepen (de bemanning op de sterk seizoengebonden walvisvaart dient gerekend te worden bij de trekarbeiders). Naar geografische herkomst kwamen de beter betaalde zeelui eerder uit Scandinavische en Duitse kustgebieden en de slechtst betaalden eerder uit het Duitse achterland en verder weg uit Midden-Europa.

¹⁵ Canzler 1999, 63.

¹⁶ Lucassen 1994A, 167-169.

De meeste buitenlanders trof men dus aan bij de VOC en bij de marine.¹⁷ Beide instellingen werden door Holland gedomineerd. Buiten Holland kende de VOC alleen de kamer Middelburg met een kwart van alle activiteiten, terwijl drie van de vijf admiraliteitscolleges die aan het hoofd stonden van de marine in Holland gevestigd waren. Doordat de Amsterdamse admiraliteit voor twee telde kwam het Hollandse aandeel in de marine op tweederde neer.¹⁸ Zodoende hebben we hier te maken met een gigantische vraag naar arbeidskrachten in een handvol havens. In de eerste plaats natuurlijk Amsterdam en verder Rotterdam, Delft (met Delfshaven) en de Westfriese havens Hoorn en Enkhuizen.

De VOC rekruteerde in totaal naar schatting 475.000 buitenlanders in de twee eeuwen van haar bestaan en de marine ook nog eens ongeveer 35.000. Een klein deel hiervan vertrok uit niet-Hollandse havens, vooral Zeeuwse. Anderzijds rekruteerde Holland weer zeelui voor VOC en marine uit de andere Nederlandse gewesten. Nemen we aan dat beide aantallen ongeveer gelijk geweest zullen zijn geweest, dan zal het gewest Holland van elders alleen al voor deze takken van scheepvaart een half miljoen mannen nodig hebben gehad.¹⁹

¹⁷ Gaastra 1991 en Bruijn 1998.

¹⁸ Bruijn 1998, 95 en 98.

¹⁹ Lucassen 1994A, 181.

We kunnen ons het lot van de vreemdeling die als gewoon matroos of soldaat bij de VOC aanmonsterde zeer schematisch als volgt voorstellen.²⁰ Van iedere honderd mannen keerden er na een jaar of vijf of later uiteindelijk slechts vijftig terug. Laten we aannemen dat er daarvan tien in de Republiek bleven hangen, tien naar het land van herkomst teruggingen en dertig een tweede keer uitvoeren. Van deze dertig kwamen er vervolgens vijftien terug, waarvan er vijf bleven, vijf naar huis vertrokken en vijf nog een derde of vierde keer gingen en nooit meer terugkwamen. Per saldo kwam dus zeventig procent nooit terug, kan vijftien procent hier zijn blijven hangen en zou zodoende vijftien procent in zijn oorspronkelijke opzet geslaagd kunnen zijn om met het gespaarde geld thuis een beter bestaan op te bouwen. Voor de vreemdelingen die bij de admiraliteit aanmonsterden maakte het natuurlijk erg veel uit of zij al dan niet in oorlogshandelingen werden betrokken. Hoe dan ook, gemiddeld waren de verliezen onder deze groep veel kleiner, misschien maar tien procent en bleef wellicht veertig procent hier hangen, wat zou betekenen dat vijftig procent definitief naar huis terug kon keren. Bij de vreemdelingen die meevoeren met schepen naar de Middellandse Zee (de zogenaamde “Straatvaart”) en de West en zij die dienst namen in het Staatse leger kunnen we ook aan dergelijke verhoudingsgetallen denken.

Na de zeelui vormden de soldaten de belangrijkste groep arbeidsmigranten. Vóór de invoering van de algemene dienstplicht in de Franse Tijd bestond het hele leger uit vrijwilligers. Gezien de slechte betaling en de in het algemeen - zeker in de zeventiende eeuw - krappe arbeidsmarkt bestond waarschijnlijk ook de helft van alle soldaten uit buitenlanders.²¹ Soms werden ze individueel aangenomen, soms ook werden complete regimenten in het buitenland gehuurd. In de Republiek waren vooral regimenten uit Schotland, Zuid-Duitsland en Zwitserland geliefd.

²⁰ Wat hier volgt is nog zeer impressionistisch en vooral gebaseerd op het werk van Van Schouwenburg over Delft, zie Lucassen 1994A, 172, vgl. Gaastra 1991, 91 en Van Gelder 1997, 237-242.

²¹ Zwitser 1991, 39vv.

Het is lastig om te bepalen welk gedeelte daarvan tot de arbeidsmarkt van Holland gerekend kan worden. Enerzijds zou men kunnen beweren dat zij voor het overgrote deel elders gelegerd waren, en er niet toe gerekend kunnen worden. Immers, het verdedigingsstelsel van Holland bestond in de eerste plaats uit de Hollandse Waterlinie waarbinnen niet veel troepen nodig waren (in 1789 waren slechts 5 van de 26 Nederlandse garnizoensteden Hollands: Den Briel, Geertruidenberg, Gorcum, Den Haag en Heusden²²) en in tweede instantie uit een ring van vestingen in de overige gewesten tot in het buitenland toe (aan de Rijn en na 1715 in de acht “Barrièresteden” in de Zuidelijke Nederlanden). Tot slot vonden ook de expedities die tijdens de vele oorlogen werden uitgevoerd, zeker na de moeilijke beginjaren van de Opstand, in de regel plaats buiten de grenzen van het gewest. Anderzijds hoestte Holland meer dan de helft van de kosten van dit leger op²³ en het deed dat, evenmin als bij de vloot, niet zonder goede reden. Zonder een sterke verdediging was de vooraanstaande plaats van de kleine Republiek volstrekt onmogelijk geweest.

Nemen wij naar analogie van de werkwijze van de VOC het door Holland gefinancierde deel van het leger ook op in onze beschouwingen over de Hollandse arbeidsmarkt dan wist dit gewest enorme aantallen vreemdelingen te mobiliseren. In totaal heeft het Staatse leger een miljoen mannen gerekruteerd, waarvan naar schatting de helft uit het buitenland. Het Hollandse deel daarin, zoals zojuist gedefinieerd, bestond over de hier bestudeerde periode uit meer dan 100.000 man als we de plaats van legering aanhouden, maar uit niet minder dan 550.000 man als we de richting waar het geld vandaan kwam doorslaggevend achten.

²² Zwitzer 1991, 195-196 (in 1789 waren 11,8% van alle compagnieën in Holland gelegerd, 27,6% in de overige zeven gewesten en 60,6% in de Generaliteitslanden en het buitenland)

²³ Zwitzer 1991, 36-37 (in 1653 bekostigde Holland 55,5% van alle compagnieën: 28 van de 53 te paard en 231 van de 414 te voet).

Bij gebrek aan bronnen veel moeilijker te analyseren is de dienstbodemigratie. We weten bij benadering hoeveel dienstboden er zijn geweest, maar waar ze vandaan kwamen kan nauwelijks gekwantificeerd worden. Eerst de aantallen. Van der Woude gaf een eerste overzicht van het aandeel van het inwonend personeel - meest dienstboden - voor enkele steden²⁴. Carlsson herhaalt deze cijfers, maar voegt er nog haar eigen cijfer voor Rotterdam 1743/1744 aan toe, alsmede een Amsterdams cijfer in de achttiende eeuw dat ze ontleent aan een ongedocumenteerde uitspraak van Simon Hart.²⁵ Inmiddels zijn nog meer gegevens beschikbaar, bijvoorbeeld voor Amsterdam in 1742 en 1800.²⁶ Op basis hiervan kunnen we concluderen dat in de grotere Hollandse steden, in ieder geval in de achttiende eeuw, vijf à zes procent van de bevolking uit inwonende dienstboden bestond en dat dit in overweldigende mate, misschien wel voor negentig procent vrouwen waren. Alleen Gouda in de zeventiende eeuw valt uit de toon. Daar was het aandeel van de dienstboden slechts de helft van dat in de andere steden.²⁷

Passen we deze resultaten nu toe op de hier onderzochte dertien grote en grotere steden (zie tabel 3) dan hebben we in de periode 1650-1800 te maken met een permanente aanwezigheid van ongeveer 25.000 inwonende vrouwelijke dienstboden. Helaas is over hun geografische herkomst nauwelijks iets bekend. In Leiden in 1581 was, voor zover we af kunnen gaan op 61,8 procent van de knechten en meiden waarvoor de herkomst bekend is, 13 procent autochtoon, 76,5 procent afkomstig uit de rest van Nederland en 10,5 procent uit het buitenland (Zuidelijke Nederlanden en Engeland).²⁸ Dit zijn gegevens aan de vooravond van de grote immigratiegolf en het is dan ook opmerkelijk dat Carlsson voor het achttiende-eeuwse Rotterdam nauwelijks immigrerende dienstboden tegenkomt, laat staan buitenlandse. Haar conclusie is echter op zo'n kleine aantallen gebaseerd dat deze weinig zeggend wordt.²⁹ Zij wijst er overigens op dat haar kwantitatieve gegevens in schril contrast staan met "the literary cliché" dat de dienstboden in Holland massaal geïmmigreerd zouden zijn. Het is wachten op degelijk kwantitatief onderzoek voor we weten hoe groot het waarheidsgehalte is van het cliché van de geïmmigreerde dienstbode.³⁰

²⁴ Van der Woude 1980, 158.

²⁵ Carlsson 1993, 62, vgl. Idem 1994. Het door Hart gegeven aantal (Hart 1976, 119) laat ik buiten beschouwing, niet alleen omdat niet duidelijk is waar het vandaan komt, maar ook omdat het niet consistent is met een van de andere cijfers die we kennen.

²⁶ Lucassen 1994B, 85; Diederiks 1982, 349.

²⁷ Van der Woude 1980, 158.

²⁸ Daelemans 1976, 164 en 167.

²⁹ Carlsson 1993, 87-96. Zij hanteert een sample uit notariële archieven van ca. 1%, namelijk van 20 vrouwen uit de periode 1711-1720 en van 49 vrouwen uit de periode 1771-1780 (Idem, 84; voor het totale aantal in

5 Permanente immigranten

Er zijn geen bronnen die een volledig overzicht geven van de herkomst van alle immigranten vóór het midden van de negentiende eeuw.³¹ Lokaal zijn in een aantal gevallen wel gegevens aanwezig, maar deze hebben altijd betrekking op slechts een deel van de immigranten. De ondertrouwregisters bevatten uiteraard geen permanente immigranten die al getrouwd zijn voor hun binnenkomst en evenmin mensen die nooit trouwden. Bovendien zagen we al dat al naar gelang de geografische herkomst trouwkansen aanzienlijk kunnen verschillen. De poorterboeken (zie hierna) geven alleen maar namen van mannen en leiden tot een onderschatting van de armere immigranten. De akten van cautie geven weliswaar namen van mannen en vrouwen (deze laatsten echter niet volledig) en zelfs kinderen (vooral de jongere), maar leiden weer tot een overschatting van de armere immigranten. Zij zijn bovendien nagenoeg tot de achttiende eeuw beperkt en missen migranten naar en van enkele belangrijke plaatsen, zoals Amsterdam. Wel is dit nagenoeg de enige bron waarin emigranten, zij het gedeeltelijk, voorkomen.³² Een nauwkeurige vergelijking van alle beschikbare bronnen per plaats biedt dus de beste oplossing.

Zo ver is het onderzoek nog lang niet en bijgevolg is het register van ondertrouw nog steeds de beste beschikbare bron over een langere periode, waarin zowel autochtone als allochtone bewoners voorkomen. Voor een aantal steden kunnen we hieruit voor de zeventiende en achttiende eeuw grofweg de verhouding tussen de verschillende gebieden van herkomst afleiden. Op basis hiervan kan een eerste provinciaal overzicht worden geschat (zie bijlage).

1742/1743 zie Idem, 51), terwijl zij niet eens van al deze vrouwen (van hoeveel zegt ze niet) de plaats van herkomst kent (Idem, 90).

³⁰ Voor de top van deze deelmarkt, die voor gouvernantes, zie Huisman 2000, 38-44.

³¹ L. Lucassen 2001.

³² Davids 1985; voor attestatieboeken als bron zie Idem 1985, 181 noot 3.

Kort en goed komt het hier op neer dat de Hollandse steden tussen 1500 en 1800 een netto groei van 350.000 personen meemaakten. Daarvan waren er maximaal 200.000 afkomstig van het Hollandse platteland, waardoor er alleen al om deze reden minimaal 150.000 immigranten van buiten het gewest gekomen moeten zijn. Beperken we ons tot de twee eeuwen tussen 1600 en 1800 dan gaat het om 50.000 personen. In feite was dit aantal echter veel hoger, aangezien er ook compensatie nodig was voor de stedelijke oversterfte die Van der Woude op 750.000 personen schat én voor de 200.000 à 250.000 Hollandse stedelingen die volgens dezelfde auteur de provincie voorgoed verlieten. Met andere woorden, de immigratie naar de Hollandse steden van buiten de provincie moet circa een miljoen personen omvat hebben tussen 1600 en 1800, zeker als we daarbij nog de netto migratie vanuit dezelfde richting naar het Hollandse platteland rekenen.

Gezien de verhouding van “buitenlandse” ten opzichte van “overig Nederlandse” bruiden en bruidegoms (zie tabel 3) zou dit ronde getal van een miljoen immigranten gesplitst kunnen worden in ruim 600.000 buitenlanders en een kleine 400.000 Nederlanders van buiten Holland. Aldus redenerend komen we op een hoger aantal buitenlanders uit dan in de gangbare schattingen tot nu toe en daarmee op een hoger aantal economische immigranten. Immers, het aantal “vluchtelingen”, dit wil zeggen immigranten die primair vanwege ideologische motieven hierheen kwamen, is daarmee niet groter geworden en kan voor Holland op ongeveer 150.000 geschat worden.³³ Een kleine half miljoen economische immigranten heeft het gewest dus gekend tussen 1600 en 1800 (zie bijlage).

De grootste groep kwam ongetwijfeld uit Duitsland, maar alle andere omringende landen namen in meerdere of mindere mate deel aan deze migratie, vooral de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk en Engeland.³⁴ De binnenlandse migranten kunnen we geheel onder de primair economisch gemotiveerden scharen.

In concreto betekent dit dat de “economische immigranten” naar Holland kwamen omdat zij daar óf meer hoopten te verdienen, óf omdat zij daar werk konden vinden, óf omdat zij daar de soort baan konden vinden die wat in het gebied van herkomst voor hen gesloten was.

³³ Namelijk het overgrote deel van de ongeveer 100.000 Zuidnederlanders, 50.000 tot 75.000 Hugenoten en duizenden joodse immigranten, plus een kwantitatief onbetekenend aantal anderen die naar de Republiek vluchtten.

³⁴ Zie de getallen hierna. Voor de Engelsen: Doortmond 1998; ook Schotse soldaten zijn blijven hangen, zie een indicatie in MacLean 1976.

Inmiddels is zoveel lokaal onderzoek verricht naar immigratie, vooral aan de hand van de best beschikbare bron, de huwelijksregisters, dat het mogelijk is een eerste verantwoorde schatting te maken van de migratie in Holland. Ik ga er daarbij van uit dat de ondertrouwregisters de beste bron zijn om de aanwezigheid van immigranten te benaderen. Weliswaar weten we dat niet allen die hier huwden zich hier permanent vestigden, maar anderzijds ook dat heel wat immigranten hier ofwel reeds gehuwd kwamen, dan wel nooit huwden.

Gekozen is voor een groepering van de Hollandse plaatsen waarvoor voldoende gegevens bekend zijn naar grootte en enigszins naar economische structuur. Daarbij wordt verondersteld dat de daarvoor gevonden patronen representatief zijn voor andere plaatsen, vergelijkbaar qua grootte, bevolkingsontwikkeling en andere structurele kenmerken. Voor deze plaatsen is een reconstructie gemaakt voor de doorsnedejaren 1600, 1650, 1700, 1750 en 1800. Het gaat om de volgende eenheden: Amsterdam, veruit de grootste stad van Holland, de middelgrote industriesteden Leiden en Haarlem, de zuidelijker gelegen steden Den Haag, Delft en Rotterdam (waarbij eerstgenoemde en laatstgenoemde steden pas later tot ontwikkeling kwamen), de kleinere Zuid-Hollandse steden Dordrecht, Gorcum en Gouda, de Noord-Hollandse steden Hoorn, Alkmaar en Enkhuizen en de overige plaatsen, zowel steden als dorpen (zie bijlage a-f). Tellen we de resultaten voor de genoemde clusters bij elkaar op, dan ontstaat voor Holland als geheel voorlopig het volgende beeld (zie tabel 3 en 4).

Uitgaande van Van der Woude's berekening van een bevolkingsgroei van 350.000 stedelingen over drie eeuwen, dus vermoedelijk van 250.000 tussen 1600 en 1800, van een sterfteoverschot voor diezelfde steden van 750.000 personen en een emigratie van 200 à 250.000 in Holland (en vooral in de steden) geboren personen, komen we op een immigratie van in totaal 1,2 miljoen personen naar de steden tussen 1600 en 1800.

Indien we mogen aannemen dat hiervan 200.000 van het platteland afkomstig waren, zou het dus gaan om een immigratie van buiten het gewest van een miljoen personen. Het buitenlands aandeel, zoals hierboven berekend, in de totale bevolking was ongeveer vijftien procent tegen dat van overig Nederland tien procent. Op basis van deze verhouding mogen we vervolgens veronderstellen dat minder dan 400.000 immigranten van buiten de provincie, maar van binnen Nederland zijn gekomen en meer dan 600.000 uit het buitenland (dit alles volgens huidige grenzen).

Tabel 3 Herkomst van de bevolking van de 13 onderzochte grote en grotere steden

	1600	1650	1700	1750	1800
autochtonen	99.700 (40%)	224.100 (48%)	326.700 (60%)	260.300 (55%)	273.500 (59%)
Holland steden	12.200	29.400	33.900	29.200	25.000
Holland platteland	20.800	27.000	29.100	22.600	25.100
overig Holland totaal	33.000 (13%)	56.400 (12%)	63.000 (12%)	51.800 (11%)	50.100 (11%)
overig Nederland	34.700 (14%)	52.700 (11%)	65.900 (12%)	67.900 (14%)	64.800 (14%)
totaal binnenlandse immigranten	67.700 (27%)	109.100 (23%)	128.900 (24%)	119.100 (25%)	114.900 (25%)
Duitsland	28.600	59.500	46.900	60.300	62.400
België / Frankrijk	41.800	44.500	15.200	5.800	5.100
Groot-Brittannië	4.700	9.200	3.200	1.800	1.300
overig buitenland	6.500	25.600	24.100	24.100	8.800
totaal buitenlandse immigranten	82.600 (33%)	138.800 (29%)	89.400 (16%)	92.000 (20%)	77.600 (16%)
totaal	250.000 (100%)	472.000 (100%)	545.000 (100%)	472.000 (100%)	466.000 (100%)

* Bron: bijlage a-e hierna. Aangezien de uitsplitsing voor Holland stad en platteland voor Dordrecht, Gouda, Gorcum en Schiedam (zie hierna tabel 11) onbekend is, is hier voor een verdeling van beide categorieën gekozen die per doorsnedejaar aansluit bij die van de overige steden ten zuiden van het IJ, dus van de tabellen 5,7 en 9 hierna.

Tabel 4 Herkomst van de totale bevolking van Holland (platteland en steden samen)

herkomst	1600	1650	1700	1750	1800
autochtonen	219.700 (37%)	334.100 (42%)	446.700 (50%)	360.300 (46%)	383.500 (49%)
overig Holland	238.000 (40%)	246.400 (31%)	243.000 (27%)	211.800 (27%)	210.100 (27%)
overig Nederland	49.700 (8%)	70.700 (9%)	100.900 (11%)	107.900 (13%)	94.800 (12%)
totaal binnenlandse immigranten	287.700 (48%)	317.100 (40%)	343.900 (38%)	319.700 (40%)	304.900 (39%)
buitenlandse immigranten	92.600 (15%)	148.800 (18%)	109.400 (12%)	109.000 (14%)	91.600 (12%)
totaal	600.000 (100%)	800.000 (100%)	900.000 (100%)	780.000 (100%)	780.000 (100%)

Bron: bijlagen a-f hierna

6 Nabeschuwing

De gevonden aantallen immigranten zijn aanzienlijk groter dan de 500.000 die ik in eerdere publicaties schatte voor Nederland als geheel.³⁵ Buiten het feit dat nu meer gegevens bekend zijn (zie hierboven) zijn er nog drie extra argumenten aan te voeren die pleiten voor de nieuw verworven resultaten:

1. Tot nu toe heb ik steeds over het hoofd gezien dat Hart alleen al 183.000 buitenlandse eerste bruidegoms en bruiden telde. Nu we weten dat deze Amsterdamse cijfers 47 procent van het Hollandse totaal vormen (op basis van de vijf doorsnedejaren) kunnen we aannemen dat alleen al 400.000 immigranten hier huwden. De gevolgtrekking dat 200.000 buitenlandse immigranten voor hun komst al gehuwd waren, dan wel ongehuwd bleven, dan wel een weduwnaar of weduwe huwden lijkt niet onmogelijk.

2. In de vijf doorsnedejaren alleen al kom ik tot de aanwezigheid van 551.400 buitenlanders. Die zullen elkaar nauwelijks overlappen. We mogen aannemen dat er in die twee eeuwen toch wel meer immigranten in Holland hebben geleefd die tussen de doorsnedejaren aankwamen en voor het daaropvolgende doorsnedejaar al gestorven waren.

3. Voor de eerste helft van de negentiende eeuw wordt door Oomens met een jaarlijkse immigratie van 1.640 personen voor heel Nederland gerekend (buiten de immigranten uit de Nederlandse kolonies).³⁶ Dit gold voor een bevolking die toen voor slechts enkele procenten van de bevolking uit buitenlanders bestond. Voor Holland 1600-1800 stelt het hiervóór berekende gemiddelde van 3.750 buitenlandse immigranten per jaar daarbij niet als onmogelijk af.

Overigens zouden we zeer waarschijnlijk nog hoger uitkomen wanneer het vertrekpunt van deze bijlage niet de bevolkingsreconstructie van Van der Woude, maar de kritiek daarop van Nusteling zou zijn.³⁷

³⁵ Lucassen 1991 en Idem 1994A.

³⁶ Oomens 1989.

³⁷ Nusteling 1985, 45-49, 54-57 en 248-249.

De belangrijkste kritiek van Nusteling betreft Van der Woude's reconstructies voor het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw. Nusteling komt voor 1680 op een totaal inwonertal van 916.000 (verdeeld naar 567.000 stedelingen en 349.000 plattelanders) en voor 1735 op maar liefst 952.000 (603.000 stedelingen en 349.000 plattelanders). Deze laatste schatting voor 1735 wijkt sterk af van die van Van der Woude voor 1750, vooral voor de steden waar Nusteling op 603.000 komt tegen Van der Woude op 475.000. Aangezien Van der Woude op deze kritiek voor zover ik weet nooit heeft gereageerd, maar blijkens zijn laatste samenvatting in De Vries en Van der Woude enerzijds Nustelings' werk blijkt te kennen, maar anderzijds wel vasthoudt aan zijn oude standpunten is het voorlopig moeilijk om uit te maken wie gelijk heeft.³⁸

Mijn keuze om voorlopig Van der Woude te volgen - in afwachting van een debat dat misschien nog ooit gevoerd gaat worden - berust vooral op het mijns inziens onwaarschijnlijk hoge aantal stedelingen voor 1735 bij Nusteling: de in deze bijlage gegeven cijfers voor de dertien grootste steden zijn gebaseerd op een compilatie van de momenteel best beschikbare gegevens over de afzonderlijke steden en komen duidelijk meer overeen met de schattingen van Van der Woude dan met die van Nusteling.

³⁸ De Vries en Van der Woude 1995, 88-90.

Bijlage

Schatting van de aanwezigheid van immigranten in Holland, 1600-1800

a. Amsterdam

Amsterdam was al in de zestiende eeuw veruit de grootste stad van Holland. Dankzij het onderzoek van Simon Hart is het mogelijk voor de gekozen doorsnedejaren de bevolking als volgt in te delen³⁹:

Tabel 5 Herkomst van de bevolking van Amsterdam

inwoners	1600	1650	1700	1750	1800
autochtonen	20.000 (30%)	70.000 (38,9%)	125.000 (53,9%)	112.000 (51%)	117.000 (53,2%)
overige Hollandse steden	2.500 (4%)	10.000 (5,5%)	9.000 (3,5%)	7.000 (3,3%)	10.000 (4,2%)
Holland platteland	4.000 (6%)	7.000 (4%)	7.000 (3,3%)	4.000 (2,3%)	6.000 (3%)
overig Nederland	13.000 (20%)	23.000 (13,5%)	32.000 (14%)	35.000 (15,9%)	36.000 (16,2%)
totaal binnenlandse immigranten	19.500 (30%)	40.000 (23%)	48.000 (20,8%)	46.000 (21,5%)	52.000 (23,4%)
Duitsland	16.000 (25%)	35.000 (20%)	32.000 (14%)	40.000 (18%)	43.000 (19,5%)
België / Frankrijk	4.500 (6,5%)	11.000 (6,5%)	7.000 (3%)	1.000 (0,3%)	1.000 (0,4%)
Groot-Brittannië	1.000 (1,5%)	1.000 (0,5%)	1.000 (0,3%)	1.000 (0,3%)	1.000 (0,4%)
overig buitenland*	4.000 (7%)	18.000 (11%)	17.000 (10%)	20.000 (8,9%)	6.000 (3,1%)
totaal buitenlandse immigranten	25.500 (40%)	65.000 (38%)	57.000 (25,3%)	62.000 (27,5%)	51.000 (23,4%)
totaal	65.000	175.000	230.000	220.000	220.000

*voornamelijk Scandinavië

b. Leiden en Haarlem

³⁹ Hart 1976, waarbij de gegevens die het dichtst bij de gekozen doorsnedejaren beschikbaar waren (soms helaas slechts voor kwart eeuwen) zijn gebruikt.

Voor een groot deel van de zeventiende en achttiende eeuw was Leiden de tweede stad van Holland. Dankzij het onderzoek van verschillende auteurs kan voor deze stad een reconstructie gemaakt worden van de immigratie.⁴⁰ Haarlem was eveneens een grote industriestad. Voor 1580-1606 zijn hiervoor gedeeltelijk cijfers beschikbaar uit de trouwregisters die ervoor pleiten, naast de parallellie van de algehele bevolkingsontwikkeling 1600-1800, om voor Haarlem eenzelfde trendmatige ontwikkeling als Leiden aan te nemen.⁴¹ Voor beide steden tezamen kunnen we het aantal inwoners en de bevolking naar herkomst dus als volgt indelen:

Tabel 6 Inwonertal van Leiden en Haarlem

inwoners	1600	1650	1700	1750	1800
Leiden	25.000	67.000	60.000	38.000	31.000
Haarlem	30.000	38.000	33.000	25.000	21.000
totaal	55.000	105.000	93.000	63.000	52.000

⁴⁰ Noordam 1996, 52, 55, 58 en 62 (vgl. Davids 1985, 154); Lucassen en De Vries 1996, 165-166 en Idem 2001 (met dank voor het beschikbaar stellen van hun ongepubliceerde meer gedetailleerde gegevens).

⁴¹ Briels 1985, 112-113.

Tabel 7 Herkomst van de bevolking van Leiden en Haarlem

inwoners	1600	1650	1700	1750	1800
autochtonen	17.300 (31,4%)	50.000 (47,6%)	64.200 (69%)	45.000 (71,5%)	38.000 (73%)
overige Hollandse steden	1.700 (3%)	4.500 (4,3%)	5.600 (6%)	3.200 (5%)	2.600 (5%)
Holland platteland	3.200 (5,9%)	5.200 (5%)	6.500 (7%)	4.300 (6,8%)	3.600 (7%)
overig Nederland	2.500 (4,5%)	4.800 (4,6%)	7.400 (8%)	4.500 (7,2%)	3.600 (7%)
totaal binnenlandse immigranten	7.400 (13,4%)	14.500 (13,9%)	19.500 (21%)	12.000 (19%)	9.800 (19%)
Duitsland	1.300 (2,3%)	10.700 (10,2%)	3.300 (3,6%)	3.300 (5,3%)	2.600 (5%)
België / Frankrijk	27.200 (49,5%)	25.000 (23,7%)	4.100 (4,4%)	1.800 (2,8%)	1.000 (2%)
Groot-Brittannië	800 (1,5%)	2.100 (2%)	300 (0,3%)	300 (0,5%)	300 (0,5%)
overig buitenland	1.000 (1,9%)	2.700 (2,6%)	1.600 (1,7%)	600 (0,9%)	300 (0,5%)
totaal buitenlandse immigranten	30.300 (55,2%)	40.500 (38,5%)	9.300 (10%)	6.000 (9,5%)	4.200 (8%)
totaal	55.000	105.000	93.000	63.000	52.000

c. Rotterdam, Den Haag en Delft

Voor Rotterdam is dankzij de combinatie van de gegevens van Briels, Renting en Bonke de immigratie te reconstrueren.⁴² Gezien hun algehele demografische kenmerken en ontwikkeling mogen we aannemen dat Den Haag en Delft daar het dichtste bij aansloten. Wat Delft betreft geven enkele partiële gegevens steun aan deze veronderstelling.⁴³ Voor deze drie steden tezamen kunnen we de bevolking naar herkomst dus als volgt indelen:

⁴² Briels 1985, 144; Renting 1988; Bonke 1996, 77. Voor 1600 dienen de cijfers van Renting voor 1573-1600 als basis, waarbij voor de onderverdeling binnen Nederland die van 1650 is aangehouden (zie hierna) en voor die binnen het buitenland ook gebruik gemaakt is van de cijfers van Briels voor 1595-1604. Voor de overige jaren is uitgegaan van de gegevens van Bonke, waarbij voor de verdeling binnen Holland voor de 18e eeuw is teruggegrepen is op de gegevens voor Delft in Wijsenbeek-Olthuis 1987, 368 en voor 1650 op de gegevens betreffende Leiden en Amsterdam. Zie ook Van der Schoor 1999, 232-233 en 293-295.

Tabel 8 Inwonertal van Rotterdam, Den Haag en Delft

inwoners	1600	1650	1700	1750	1800
Rotterdam	13.000	30.000	56.000	39.000	58.000
Den Haag	10.000	18.000	30.000	35.000	39.000
Delft	17.000	24.000	22.000	14.000	14.000
	40.000	72.000	108.000	88.000	111.000

Tabel 9 Herkomst van de bevolking van Rotterdam, Den Haag en Delft

inwoners	1600	1650	1700	1750	1800
autochtonen	16.100 (40,3%)	39.300 (54,6%)	74.300 (68,8%)	45.100 (51,2%)	63.400 (57,1%)
overige Hollandse steden	4.000 (10%)	6.300 (8,8%)	8.700 (8,1%)	10.600 (12%)	7.100 (6,4%)
Holland platteland	6.200 (15,5%)	6.300 (8,7%)	5.800 (5,4%)	7.000 (8%)	10.200 (9,2%)
overig Nederland	4.000 (10%)	6.400 (8,9%)	9.500 (8,8%)	14.300 (16,2%)	16.600 (15%)
totaal binnenlandse immigranten	14.200 (35,5%)	19.000 (26,4%)	24.000 (22,3%)	31.900 (36,2%)	33.900 (30,6%)
Duitsland	1.800 (4,5%)	3.700 (5,2%)	4.500 (4,2%)	6.900 (7,8%)	8.500 (7,7%)
België / Frankrijk	6.000 (15%)	4.900 (6,8%)	2.200 (2%)	1.500 (1,7%)	3.100 (2,8%)
Groot-Britannië	1.800 (4,5%)	4.400 (6,1%)	1.300 (1,2%)	500 (0,6%)	0
overig buitenland	100 (0,2%)	700 (0,9%)	1.700 (1,6%)	2.100 (2,5%)	2.100 (1,8%)
totaal buitenlandse immigranten	9.700 (24,2%)	13.700 (19%)	9.700 (9%)	11.000 (12,6%)	13.700 (12,3%)
totaal	40.000	72.000	108.000	88.000	111.000

d. Dordrecht, Gouda, Gorcum en Schiedam

⁴³ Voor Delft zie Briels 1985, 139 en Wijsenbeek-Olthuis 1987, 368. Voor Den Haag zie ook Briels 1985, 134-136.

Voor Dordrecht is dankzij de combinatie van de gegevens van Briels en Nusteling de immigratie te reconstrueren, al moeten vanwege de zeer verschillende benaderingen van beide auteurs wel de nodige slagen om de arm gehouden worden.⁴⁴ Gezien hun algehele demografische kenmerken en ontwikkeling mogen we aannemen dat Gouda, Gorcum en Schiedam daar het dichtste bij aansloten. Wat Gouda en Gorcum betreft geven enkele partiële gegevens steun aan deze veronderstelling.⁴⁵

Voor deze vier steden tezamen kunnen we de totale omvang van de bevolking en de herkomst daarvan als volgt reconstrueren (waarbij het vanwege de onzekerheid van de uitkomsten in dit geval helaas onmogelijk is het herkomstgebied Holland nog eens te differentiëren naar stad en platteland):

Tabel 10 Inwonertal van Dordrecht, Gouda, Gorcum en Schiedam

inwoners	1600	1650	1700	1750	1800
Dordrecht	15.000	20.000	22.000	15.000	18.000
Gorcum	5.000	10.000	7.000	7.000	5.000
Gouda	13.000	15.000	16.000	20.000	12.000
Schiedam	5.000	6.000	7.000	8.000	9.000
totaal	38.000	51.000	52.000	50.000	44.000

⁴⁴ Briels 1985, 149 (gereformeerde ondertrouw 1573-1618, waarvan hier 1595-1604 genomen voor een reconstructie van 1600 en 1615-1618 om de tendens voor latere jaren te zien); Nusteling 1998, 102-105 (ondertrouw 1573-1810 met -i.t.t. Briels- ook uitsplitsingen binnen Nederland, waarmee de gegevens van Briels zijn verfijnd; verder enigszins differentiatie voor subperioden). De schattingen zijn bereikt door alle gegevens te combineren.

⁴⁵ Gouda: Briels 1985, 154, Gorcum: Briels 1985, 151 (daar was de Zuidnederlandse immigratie misschien belangrijker dan in Dordrecht); voor Schiedam vgl. Briels 1985, 148. In Schiedam was sinds 1686 ook een Waalse kerk.

Tabel 11 Herkomst van de bevolking van Dordrecht, Gouda, Gorcum en Schiedam

inwoners	1600	1650	1700	1750	1800
autochtonen	13.300 (35%)	20.400 (40%)	23.400 (45%)	25.000 (50%)	28.600 (65%)
overig Holland	3.800 (10%)	6.100 (12%)	10.400 (20%)	7.500 (15%)	4.400 (10%)
overig Nederland	11.400 (30%)	15.300 (30%)	14.100 (27%)	11.500 (23%)	6.600 (15%)
totaal binnenlandse immigranten	15.200 (40%)	21.400 (42%)	24.500 (47%)	19.000 (38%)	11.000 (25%)
Duitsland	3.800 (10%)	5.100 (10%)	2.600 (5%)	5.000 (10%)	4.400 (10%)
België / Frankrijk	4.600 (12%)	2.600 (5%)	1.000 (2%)	1.000 (2%)	0
Groot-Brittannië	700 (2%)	1.000 (2%)	0	0	0
overig buitenland	400 (1%)	500 (1%)	500 (1%)	0	0
totaal buitenlandse immigranten	9.500 (25%)	9.200 (18%)	4.100 (8%)	6.000 (12%)	4.400 (10%)
totaal	38.000	51.000	52.000	50.000	44.000

d. Hoorn, Enkhuizen en Alkmaar

De drie steden in het noorden van het gewest groeiden sterk van het eind van de zestiende tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Voor die periode (1605-1610 en 1655-1660) zijn voor Hoorn tellingen van bruiden en bruidegoms voor handen.⁴⁶ Andere gegevens wijzen er op dat tot het begin van de achttiende eeuw de situatie niet sterk veranderd zal zijn.⁴⁷ Gezien de sterke bevolkingsachteruitgang in de verdere achttiende eeuw ben ik uitgegaan van minder immigratie dan voorheen. De gehanteerde percentages voor 1750 en 1800 zijn echter pure schattingen. Voor Alkmaar vertonen sporadische gegevens over de immigratie rond 1600 een grotere immigratie van Zuid-Nederlanders en een kleinere van Duitsers dan in Hoorn in die tijd.⁴⁸ Voor deze drie steden tezamen kunnen we de bevolking als volgt schatten en naar herkomst dus als volgt indelen:

⁴⁶ Paul 1976; vgl. Bruijn en van Eyck van Heslinga 1984, 11.

⁴⁷ Boon 1996, 203-205. In Hoorn in 1685 en in Enkhuizen in 1687 werden nog Waalse kerken gesticht, zie Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa 1985, 51.

⁴⁸ Briels 1985, 107-108 (poorterboeken 1575-1607: 7,3% komt uit de Zuidelijke Nederlanden, inclusief het huidige Noord-Brabant en Limburg, maar slechts 1,6% uit Duitsland).

Tabel 12 Inwonertal van Hoorn, Enkhuizen en Alkmaar

inwoners	1600	1650	1700	1750	1800
Hoorn	12.000	16.000	16.000	12.000	10.000
Alkmaar	10.000	15.000	13.000	14.000	8.000
Enkhuizen	30.000	38.000	33.000	25.000	21.000
totaal	52.000	69.000	62.000	51.000	39.000

Tabel 13 Herkomst van de bevolking van Hoorn, Enkhuizen en Alkmaar

inwoners	1600	1650	1700	1750	1800
autochtonen	33.000 (63,4%)	44.400 (64,3%)	39.800 (64,3%)	33.200 (65%)	26.500 (68%)
overige Hollandse steden	3.100 (6%)	5.500 (8%)	5.000 (8%)	4.100 (8%)	3.100 (8%)
Holland platteland	4.500 (8,6%)	5.500 (8%)	5.000 (8%)	4.100 (8%)	3.100 (8%)
overig Nederland	3.800 (7,4%)	3.200 (4,6%)	2.900 (4,6%)	2.600 (5%)	2.000 (5%)
totaal binnenlandse immigranten	11.400 (22%)	14.200 (20,6%)	12.900 (20,6%)	10.800 (21%)	8.200 (21%)
Duitsland	5.700 (11%)	5.000 (7,3)	4.500 (7,3%)	5.100 (10%)	3.900 (10%)
België / Frankrijk	500 (1%)	1.000 (1,4%)	900 (1,4%)	500 (1%)	0
Groot-Brittannië	400 (0,8%)	700 (1%)	600 (1%)	0	0
overig buitenland*	1.000 (1,7%)	3.700 (5,3%)	3.300 (5,3%)	1.400 (3%)	400 (1%)
totaal buitenlandse immigranten	7.600 (14,5%)	10.400 (15%)	9.300 (15%)	7.000 (14%)	4.300 (11%)
totaal	52.000	69.000	62.000	51.000	39.000

*vnl. uit Scandinavië

f. Kleine steden en dorpen

Deze restcategorie, waarvan de bevolkingsomvang berekend kan worden door van de geschatte totalen voor het hele gewest dat voor categorie a-e af te trekken, vormt waarschijnlijk een bont geheel.

Tabel 14 Inwonertal van de kleine steden en van de dorpen van Holland

inwoners	1600	1650	1700	1750	1800
Holland	600.000	800.000	900.000	780.000	780.000
steden a-e	250.000	472.000	545.000	472.000	466.000
kleinere steden en dorpen	350.000	328.000	355.000	308.000	314.000

De meeste immigranten van buiten het eigen gewest mogen verwacht worden in de wat grotere stadjes (Schagen, Purmerend, Edam, Medemblik, Monnickendam, Weesp, Naarden, Woerden, Oudewater, Schoonhoven, Vlaardingen en Brielle, alle steden wier inwonertal in deze eeuwen tussen 1000 en 6000 schommelde), plaatsen die dicht bij grote steden liggen, zoals Watergraafsmeer bij Amsterdam en Hillegersberg bij Rotterdam, in plaatsen waar Lutherse (Medemblik, De Rijp, Purmerend, Edam, Monnickendam, Beverwijk, Zaandam, Weesp, Naarden, Woerden, Bodegraven, Brielle en Leerdam) en Waalse (Weesp 1689, Naarden 1652, Noordwijk 1691, Voorburg 1688, Schoonhoven 1686, Leerdam 1700, Vlaardingen 1686 en Brielle 1655) kerken gevestigd waren⁴⁹ en in plaatsen waar zoveel trekarbeiders kwamen dat er ook nog wel enkelen zullen zijn blijven hangen.⁵⁰ In de overige plaatsen zal hun aanwezigheid echter laag zijn geweest. Een soort gemiddelde kunnen we voorlopig ontleen aan de weinige plaatsen waarvoor vanaf het midden van de achttiende eeuw gegevens bekend zijn, te weten het agrarische Maasland en het economisch meer gediversifieerde Hillegersberg, aangevuld met incidentele gegevens uit enkele andere plaatsen.⁵¹

⁴⁹ Visser 1983, 164; Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa 1985, 51.

⁵⁰ Lucassen 1995B.

⁵¹ Noordam 1986, 80-82, 195-196, Renting 1957,241; zie ook Van der Woude 1972, Noordam 1968 en Van Deursen 1994, 99.

In tegenstelling tot de hiervoor behandelde steden is in de kleine plaatsen niet de helft, maar slechts eenderde van de bevolking autochtoon. Dit betekent dat voor het platteland immigratie nog veel belangrijker was dan voor de steden. Echter, de migranten kwamen niet van ver. Het allergrootste deel kwam van naburige dorpen en van het Hollandse platteland in het algemeen, waarbij de steden schitteren door bijna-afwezigheid. Uit de rest van de Republiek (met name Utrecht en Gelderland lijkt het) was misschien tien procent afkomstig (Maasland 1770 en 1800 3,5 procent en Hillegersberg 1804 11 procent). Uit het buitenland kwamen voornamelijk gespecialiseerde ambachtslieden en tuinlieden, misschien 5 procent van de bevolking (Maasland 1770 2,5 procent en 1800 3,5 procent en Hillegersberg 1804 7 procent) en in grote meerderheid afkomstig uit de westelijke delen van Duitsland.

Bij gebrek aan beter moeten we het met deze uiterst summiere indicaties doen. Passen we deze op de hele periode toe en nemen we daarbij aan dat het niet-Hollandse aandeel in de zeventiende eeuw tendentieel nog lager zal hebben gelegen dan in de achttiende eeuw, dan levert dit voor de hier besproken categorie het volgende resultaat op:

Tabel 16 Herkomst van de bevolking van de kleine steden en van de dorpen van Holland

herkomst	1600	1650	1700	1750	1800
autochtonen	120.000	110.000	120.000	100.000	110.000
overig Holland*	205.000	190.000	180.000	160.000	160.000
overig Nederland	15.000	18.000	35.000	31.000	30.000
totaal binnenlandse immigranten	220.000	208.000	215.000	191.000	190.000
totaal buitenlandse immigranten**	10.000	10.000	20.000	17.000	14.000
totaal	350.000	328.000	355.000	308.000	314.000

* voornamelijk omringende dorpen

** voornamelijk Duitsland

Lijst van geciteerde literatuur:

Bonke, H., *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden. Stadsontwikkeling in Rotterdam 1572-1795* (Amsterdam 1996)

Boon, P.A., *Bouwers van de zee: zeevarenden van het Westfrieze platteland, c. 1680-1720* (diss. Leiden 1996)

Bots, H., G.H.M. Posthumus Meyjes en F. Wieringa, *Vlucht naar de Vrijheid. De Hugenoten in de Nederlanden* (Amsterdam/Dieren 1985)

Briels, J.G.C.A., *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas 1985)

Bruijn, J.R., *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1998)

Bruijn, J.R. en E.S. van Eyck van Heslinga, "Seamen's employment in the Netherlands (c. 1600 - c. 1800)", in: *The Mariner's Mirror* 70 (1984) 1-20

Canzler, G., *Zünfte und Gilden in Ostfriesland bis 1744* (Weener 1999)

Carlsson, M., *Domestic service in a changing city economy: Rotterdam 1680-1780* (Ann Arbor 1993)

Carlsson, M., "A Trojan horse of worldliness? Maidservants in the burgher household in Rotterdam at the end of the seventeenth century", in: E. Kloek, N. Teeuwen en Marijke Huisman (red.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 87-96

Catterall, D., "Scots Migrant Identity and Public Story-telling in Early Modern Rotterdam, 1600-1700", in: P. van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 38-57

Cottaar, A., J. Lucassen en L. Lucassen, *Van over de grens. Gids voor lokaal historisch onderzoek naar immigratie in Nederland* (Utrecht 1998)

Daelemans, F., "Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek", in: A.A.G. *Bijdragen* 19 (Wageningen 1975) 137-215

Davids, C.A., "De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw", in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 137-156

Dekker, F., *Voortrekkers van oud-Nederland in Engeland, Frankrijk, Achter-Indië, Formosa en Perzië* ('s-Gravenhage 1947)

- Deursen, A.Th. van, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994)
- Diederiks, H., *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800 demografisch, economisch, ruimtelijk* (Amsterdam 1982)
- Doortmond, M., “Britse kooplieden in Rotterdam in de achttiende eeuw”, in: P. van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 92-105
- Drie, R.J.F. van, “Nederland en Europa in genealogisch perspectief. Enkele inleidende opmerkingen”, in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie en het iconografisch bureau* 46 (1992) 51-73
- Faber, J.A. e.a., “Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey”, in: *A.A.G. Bijdragen* 12 (1965), 47-113
- Gaastra, F.S., *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen 1991)
- Gelder, R. van, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)* (Nijmegen 1997)
- Gelderblom, O., *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum 2000)
- Glaser, O., *Die Niederländer in der Brandenburg-Preussischen Kulturarbeit* (Berlin 1939)
- Hart, S., *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976)
- Huisman, G., *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland 1800-1940* (Amsterdam 2000)
- Knappert, L., *Schets van eene geschiedenis onzer handelskerken* (‘s-Gravenhage 1928)
- Lottum, J.J. van, *Nieuwkomers in Nederland in de eerste helft van de 19^e eeuw. Een onderzoek op basis van de volkstellingen in Utrecht van 1829 en 1839* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie VU2002 aanwezig op Het Utrechts Archief).
- Lucassen, J., *Naar de Kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief 1600-1900* (Gouda 1984)
- Lucassen, J., *Dutch Long Distance Migration. A Concise History 1600-1900* (Amsterdam 1991: IISG Research Papers 3)

Lucassen, J., "The Netherlands, the Dutch, and Long-Distance Migration in the late Sixteenth to Early Nineteenth Centuries", in: N. Canny (red.), *Europeans on the Move. Studies on European Migration* (Oxford 1994A) 153-191

Lucassen, J., "Female migrations to Amsterdam. A response to Lotte van de Pol", in: E. Kloek, N. Teeuwen en M. Huisman (red.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994B) 83-86

Lucassen, J., "Tijdelijke of permanente vestiging van Duitsers in Holland", in: *Holland 27* (1995B) 254-262

Lucassen, J., "Holland, een open gewest. Immigratie en bevolkingsontwikkeling", in: Th. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, Deel II: 1572-1795* (Hilversum 2002) 181-215

Lucassen, J. en R. Penninx, *Nieuwkomers. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985* (Amsterdam 1985)

Lucassen, L., "Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de 19e eeuw", in: *Holland 33* (2001) 190-211

Lucassen, L. en B. de Vries, "Leiden als middelpunt van een Westeuropees textielmigrantensysteem, 1586-1650", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 22* (1996) 138-167

Lucassen, L. en B. de Vries, "The rise and fall of a West European textile-worker migration system: Leiden 1586-1700", in: Gérard Gayot et Philippe Minard (red.), *Les ouvriers qualifiés de l'industrie (XVIe-XXe siècles). Formation, emploi, migrations, Revue du Nord. Collection Histoire No. 15* (2001) 23-42

MacLean, M., *De huwelijksintekeningen van Schotse militairen in Nederland 1574-1976* (Zutphen 1976)

Noordam, D.J., "De bevolking van 's-Gravenzande en Zandambacht (1680-1795)", in: *Zuidhollandse Studiën XIV* (1968) 73-144

Noordam, D.J., *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986)

Noordam, D.J., "Nieuwkomers in Leiden, 1574-1759", in: J. Moes e.a. (red.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 39-85

Nusteling, H., *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam/Dieren 1985)

Nusteling, H., “De bevolking: van raadsels naar oplossingen”, in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.), *De geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998) 72-108

Oomens, C.A., *De loop van de bevolking van Nederland in de negentiende eeuw* (Den Haag 1989)

Panhuysen, B., *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)* (Amsterdam 2000)

Paul, C.F.L., Een onderzoek naar de ontwikkeling van de bevolking, handel en scheepvaart van de Westfriese steden: Enkhuizen, Hoorn en Medemblik in de zestiende en zeventiende eeuw (Werkstuk gemaakt in het kader van een Werkcollege Maritieme Geschiedenis 1975/6 R.U. Leiden o.l.v. J.R.Bruijn, 1976). Met dank aan Jaap Bruijn voor de inzage

Renting, R.A.D., “Onderzoek naar de bevolkingsstructuur binnen het ambacht Hillegersberg”, in: *Rotterdams Jaarboekje* 6de reeks, 5de jaargang (1957) 217-243

Renting, R.A.D., “Immigranten uit Noord-Brabant en Limburg te Rotterdam, 1573-1811”, in: J.P.A. Coopmans en A.M.D. van der Veen (red.), *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* (Den Bosch 1988) 161-174

Schoor, A. van der, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999)

Schrover, M., *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002).

Theunisz, J., *De Nederlandse oostkolonisatie. Meer in het bijzonder die in Brandenburg in de 17e eeuw tijdens de regering van den Groten Keurvorst* (zp, 1943)

Visser, C.Ch.G., *De lutheranen in Nederland tussen katholicisme en calvinisme 1566 tot heden* (Dieren 1983)

Vries, J. de en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995)

Wijsenbeek-Olthuis, Th., *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987)

Woude, A.M., *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972; A.A.G.Bijdragen 16)

Woude, A.M. van der, “Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800”, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 5* (Haarlem 1980) 102-168

Zwitzer, H.L., *'De militie van den staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991)